

בתלמוד. כדאי לציין את סימן הזיכרון ההלכתי שניתן בסדרן של הברכות ביום טוב שחל במוצאי השבת: יקנה"ז. היינו: יין, קידוש, נר, הבדלה, זמן. גם בעלי המסורה הרבו לתת סימנים בפסוקי המקרא שהביאו בהערותיהם. חלק מן הסימנים הוא בארמית: מובא משפט בעל משמעות, וכל מלה רומזת לאחד מפסוקי המקרא שרצו לזכרם. לדוגמה: המשפט "הוון כלביא שאלין חכמה לסוסיא" (= היו הכלבים שואלים חכמה מהסוסים) הוא סימן זיכרון לחמשת פסוקי המקרא שבאה בהם צורת המקור הָבִין, וכל מלה רומזת לפסוק (לדוגמה: המלה חכמה רומזת לפסוק "חכמת ערום הָבִין דרכו" - משלי יד, ה; המלה סוסיא - לפסוק "אל תהיו פסוס כפרד אין הָבִין" - תהלים לב, ח).

אולם עיקר עיסוקנו כאן הוא בסימני זיכרון הקשורים ללימוד הלשון העברית. דומה שהסימן הקדום ביותר בתחום זה הוא הסימן מנצפ"ך, המציין את האותיות הסופיות בכתב העברי. הכתב נחשב חשוב ומקודש, והאמורא רב חייא בר רב תולה בנביאים את עניינין של אותיות אלו שצורתן בסוף המלה שונה מזו שבאמצע המלה, וקובע: "מנצפ"ך - צופים [= הנביאים] אמרוס". וכבר עמדו בעלי התוספות על כך ששינה בעל הסימן את סדר האותיות כדי ליצור בסימנו לשון נופל על לשון: מנצפ"ך רומז למלים "מן צופיך", כלשון הדרשה.

סימני הזיכרון בדקדוק הלשון ידועים לנו לראשונה מספר האגרון, מילונו של רב סעדיה גאון. בהקדמה לספר המחבר דן באותיות המשמשות בתצורת הפועל ומציינות ריבוי או קניין או את זמן הפועל. וכך אומר שם רס"ג:

האותיות המוספות בתחלת המלה המה הַאֲוֹבִים פְּשֶׁתְּלָן. שבע מהן על הַיְסוּדָת [= שם הפעולה או צורת המקור] וההפוכה [= הפועל] המה בְּשֶׁלוֹם פֶּה. וארבע על הנהפכת לבדה [= רק בפועל] המה אֵיתָן.

אחד מן הסימנים שקבע רס"ג, אֵיתָן, מקובל עד היום לציון האותיות הבאות בראש הפעלים בצורות העתיד.

המדקדק מנחם בן סרוק, בעל מחברת מנחם, נתן גם הוא סימן משלו לאותיות השורש וסימן לאותיות התוספת. סימניו: חט ספר גזע צדק הן האותיות הבאות רק בשורשי המלים, ואילו האותיות הנוספות הן שמלאכתו בינה. ר' יונה אבן ג'נאח, בעל ספר הרקמה, הכיר את סימניו של מנחם, ובתחילה חשב להסתפק בהם ולא להמציא סימנים משלו, "מפני

יגאל ינאי ויוסף עופר

"וְסִימָנָךְ": סימנים בלשון העברית

במחזה "עוץ לי גוץ לי" מאת אברהם שלונסקי מנסה המלכה לפענח את שמו של האישון-הננס, על פי הכתוב בתוך ספר הרשומות:

"שִׁמְךָ אֲבַגְדָּ? ... אֲתָבֶשׁ? ... תִּשְׁרָק? ...
וּבְכֵן בְּגַד כְּפֹת? זְשִׁשְׁרָץ? לְמִנְרָ?
בּוּמְרָ? גִיכָק? אֶהְחַעֵר?"

משבא המחבר לכתוב שמות מוזרים וקשים בעברית, לא יצר אותם מדמיונו, אלא השתמש במלים הקיימות בעברית מן המוכן. הוא השתמש בחלק מן הסימנים שבלשון, ויצר מהם את השמות המסתוריים והמאיימים. אֲבַגְדָּ הוא סדרן של אותיות האלף-בית. אֲתָבֶשׁ הוא מפתח לכתב סתרים שבו האות ת"ו האחרונה באלף-בית באה במקום האות הראשונה אל"ף, שיי"ן באה במקום ביי"ת וכך הלאה. תִּשְׁרָק הוא סדר האלף-בית ההפוך, מן הסוף להתחלה. ומכאן לסימנים של קבוצות אותיות הקשורות לדקדוק העברי: בְּגַד כְּפֹת הוא סימן של האותיות המקבלות דגש קל בראש המלה ואחרי שווא נח, והגייתן משתנה בהתאם לכך. שאר הסימנים מציינים את חלוקת אותיות האלף-בית על פי מוצא הגיית העיצורים: זְשִׁשְׁרָץ הן אותיות השיניים; בּוּמְרָ - אותיות השפתיים; גִיכָק - אותיות החד; אֶהְחַעֵר הן האותיות שאינן יכולות לקבל דגש (האותיות הגרוניות והאות רי"ש).

מלים המבוססות על נוטריקון הבא כדי להקל על הזיכרון אינן תופעה חדשה. הסימנים הראשונים הידועים הם מתקופת התנאים. דצ"ך עד"ש באח"ב הוא הסימן שנתן רבי יהודה במכות מצרים (דס, צפרדע, פנינים, ערוב...) כמפורש בהגדה של פסח. מזמן התלמוד ירשנו סימנים מרובים לסוגיות התלמוד. הסימן הידוע יע"ל קג"ם מציין את שש הסוגיות שבהן נקבעה ההלכה כדעת האמורא אביי במחלוקתו עם האמורא רבא, בניגוד לכלל הרגיל "אביי ורבא - הלכה כרבא". האות הראשונה בסימן זה, יו"ד, מציינת את סוגיית "יאווש שלא מדעת" שבתחילת הפרק השני של מסכת בבא מציעא. רבים מן התלמידים הצעירים פותחים בפרק זה את לימודם

שאינן טעם בסימן אלא להקל זכרון האותיות על התלמידים. לבסוף לא עמד בפני הפיתוי וחיבר סימנים משלו. סימנו לאותיות השורש הוא טקס עז גז חף צר, ולאותיות התוספת - שלומי אך תבנה. מוזרה היא ההנמקה לעדיפותם של הסימנים בעיניו: רק סימניו-שלו הם בעלי משמעות "מחברים בעיניו, מה שאין כן בזולתם" (הרקמה, שער ה). נראה שכל סימן חביב על מחברו ונאה בעיניו...

יש מחברים ששאפו להבליט עוד יותר את חותמם האישי בסימניהם, ושיקעו בתוכם את שמם. דונש בן לברט בחר לציין את אותיות התוספת בסימן דנש הלוי אמת פטב. (שים לב למלה פטב, הבאה בדוחק הסימן. תלמידי מנחם, יריביו של דונש, עמדו על הדוחק בסימן והזדרזו להציע למחברו סימן "טוב" יותר: דנש הלוי טמא פתב...) לרבי שלמה בן גבירול מיוחס הסימן אני שלמה פותב. אם נשווה את שני הסימנים נוכל להבחין במחלוקת דקדוקית עמוקה: דונש כולל באותיות התוספת גם את האותיות דל"ת וטי"ת הבאות במקום הת"ו בבניין התפעל לפני צד"י או זי"ן (כגון בפועל נְצַטְדֵק). רוב המחברים סברו שתמורות אלו של האותיות הבאות בשל נסיבות פונטיות מוגדרות אינן ראויות להיכלל ברשימת האותיות המשמשות.

גם אליהו הלוי בחור, בן המאה השש-עשרה, שיקע את שמו בסימן זיכרון לתנועות השונות, לפי השיטה המאוחרת הרואה בעברית חמש תנועות גדולות ולעומתן חמש תנועות קטנות. סימנו אלי זה הוא טוב כולל את חמש התנועות הגדולות (פרקי אליהו, דף מח ע"ב).

הסימן הנאה ביותר לאותיות השימוש הוא ללא ספק משה וְכָלָב (חיברו הרז"ה, ר' שלמה זלמן הענא, בתחילת המאה הי"ח). לא רק משום שהוא מיוסד על שמות שני אנשים ידועים מן המקרא, אלא גם בשל המשותף לאותיות שבכל אחת מן המלים: אותיות משה בא אחריהן דגש חזק, ואילו אותיות וְכָלָב ניקודן היסודי הוא בשווא. הרחבתו של סימן זה משמשת גם לקביעת הניקוד של האות אל"ף במלים מלשון אדנות שלפניהן אות שימוש. אמרו: משה מוציא וכלב מכניס. מוציא פירושו שהוגים ומוציאים בפה את האות אל"ף שאחר אות השימוש (כגון בפסוק "וְעָבַד חֲפְשֵי מֵאֲדָנָיו" - איוב ג, יט; זה גם משמעו של המונח הדקדוקי מפיק, המציין הוצאה בפה). ואילו לאחר אותיות וְכָלָב אין "מוציאים" את האל"ף (כגון בפסוק "מה נֹאמֵר לְאֲדָנָי" - בראשית מד, טז). כמוכן, סימן זה מבוסס על כך שמשה

הוא המוציא את ישראל ממצרים וכלב הוא מכובשי הארץ לצד יהושע בן נון.

נסקור עתה סימני זיכרון דקדוקיים שנוסדו בדורנו. המשפט "עם הארץ עלה להר לזבוח פר לחג" קושר את חמשת השמות שניקודם משתנה כאשר הם באים ביידוע. ללא יידוע מנקדים עם, אָרָץ, חַר, פֶּר, חַג, וביידוע הָעַם, הָאָרֶץ, הָהָר, הַפֶּר, הַחֶג. במקום לשון את השמות החריגים האלה המקשים על הזיכרון, בא הסימן וקושר אותם למשפט אחד בעל מובן. (בהערת אגב נעיר, שהאקדמיה ללשון העברית החליטה להתיר גם את הניקוד החג שלא על דרך המקרא - על פי אחת ממסורות הלשון. בכך ביקשה לצמצם את מספר הצורות החריגות בלשון.)

סימן לזיכרון נקבע גם למלים שהדגש בא בהן לאחר תנועה גדולה. דגש זה תמוה וקשה להסבירו על פי מבנה הלשון. יש מן המדקדקים שכינו אותו "דגש לתפארת הקריאה". באו בעלי הסימנים ושנו: בְּתִים אֵלֶּה לְמָה הָמָה שְׂמָהוּ הִנְתָּ! יָמָה!

יש וסימנים שהיו נהוגים בעבר משנים את צורתם על פי טעם דורנו. כך למשל קרה בסימן המציין את השורשים בגזרת חסרי פ"י, והם השורשים שפ' הפועל שלהם יו"ד אך הם נוטים על דרך פ"נ (כגון: נָצַב מן השורש י-צ-ב, הִצִּיעַ מן השורש י-צ-ע, יָצַק מן השורש י-צ-ק). בעבר השתמשו בסימן בְּקַצַּת גֵּר (לשורשים י-צ-ב, י-צ-ק, י-צ-ע, י-צ-ת, י-צ-ג, י-צ-ר). בספרי הלימוד החדשים צירפו אליהם את השורש י-ז-ע ובא הסימן תְּקַע בְּרַג וְהִזִּיעַ. האותיות המקבלות דגש קל הן בגד פפת (ובמקצת המקורות הקדומים - כגון בספר יצירה - בגד כפרת). ניקוד הסימן בכתבי-יד עתיקים הוא בְּגַד בְּפַת, אך כיום מעדיפים את המשקל הסגולי וקוראים בְּגַד בְּפַת, ויש שאף דרשו את הסימן ופירושו 'כתונת של משוגעים'...

רגילים כיום לְדַבֵּר על אותיות אֶהְיֶה, המשמשות אמות קריאה (אותיות שאינן מסמנות עיצורים), אולם בתקופות קדומות היה סימן לעתים יהוא - שם בעל משמעות.

כללו של דבר: בכל הדורות חיפשו הלומדים והמורים דרכים להקל על הזיכרון ולחבר את קבוצות האותיות השונות שבדקדוק או את החריגים בחוקי הלשון למלים בעלות 'צלצול' נעים לאוזן או למשפטים בעלי מובן כלשהו. יש שניסו להטביע את חותמם האישי על הסימן ושיבצו בו את שם, ויש שהתאימו את הסימן לטעם דורם כדי שיתיישב על הלב וייקבע בזיכרון.

יועצי הלשון של רשות השידור ושל הטלוויזיה החינוכית עובדים בעצה אחת, ואף נועדים יחד לקבוע את מדיניות הלשון בשידורים, בעיקר בתחום הניסוח, שבו אין האקדמיה ללשון העברית מרבה להתערב. בכל הקשור בניסוח ובסגנון אנחנו קשובים לתהליכי הלשון, ובעקבותיהם אנחנו מטים מדי פעם את מערכת ההנחיות החיה והדינמית על פי הבנתנו ועל פי מצפוננו.

*

נשלחו למערכת שתי הערות על מאמרם של י' ינאי וי' עופר "סימנך - סימנים בלשון העברית" (לשוננו לעם מב, התשנ"א, עמ' 142-145).

ד"ר ניסן נצר מעיר, שסימן הזיכרון לאותיות השימוש משה וּכְלָב נמצא כבר בספר מפלול לרד"ק (מהדורת ריטנברג, ליק 1842, דף לח ע"ב ועוד). מר אסף מאלי שלח לנו רשימה של סימנים נוספים המצויים כיום בספרי הלימוד בבתי-הספר התיכוניים (ספריהם של עמי אביכזר, חנה מגיד ומרדכי רוזן).

ניתנו בהם סימנים לעיצורים הקוליים (כגון גְד עֶזֶר לָנו בְּיָס), לשורשים של הפועל שלהם ה"א (גֵן כְּתָם: גְּבַה, נְגַה, כְּמַה, תְּמַה, מַהמַה), לשורשי "נחי פ"י" (כגון נְמַל שֵׁט: יִנְק, יִמֵן, יִלַל, יִשֵּׁר, יִטַב) וכן לסוגי התיאורים שבתחביר. עלינו להעיר שבמקרים מסוימים יש לפקפק בתועלתם של הסימנים להוראת הלשון. למשל: עדיף שילמד התלמיד להבחין בין עיצור קולי לעיצור אטום, ולא ישנן כתוכי את רשימת העיצורים הקוליים.

המערכת